UDK: 338.48:006.83(575.1)

INKLYUZIV TURIZM SOHASIDA XALQARO STANDARTLARNI MILLIY AMALIYOTGA JORIY ETISH MASALALARI

Amirov Akmal Merojovich
SH.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti
ORCID: 0000-0001-6168-8791
https://doi.org/10.5281/zenodo.21299118

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv turizm sohasidagi xalqaro standartlar va ularni O‘zbekiston amaliyotiga joriy etish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda BMTning Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi (CRPD), ISO 21902:2021 hamda UN Tourism tavsiyalari o‘rganilgan. Yevropa Ittifoqi, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasi qiyosiy tahlil asosida baholangan. Muallif tomonidan xalqaro standartlarni milliy amaliyotga moslashtirish mexanizmi, inklyuziv turizmni rivojlantirishning konseptual modeli, turizm obektlarini baholash indikatorlari tizimi va Inclusive Tourism Accessibility Index (ITAI) metodikasi ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari milliy standartlar, texnik reglamentlar asosidagi amaliy tavsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv turizm, barcha uchun qulay turizm, universal dizayn, xalqaro standartlar, texnik reglament, inklyuzivlik indeksi.*

Abstract. *This article examines international standards in the field of inclusive tourism and their implementation in Uzbekistan. The study analyzes the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)**,** ISO 21902:2021, and the recommendations of UN Tourism**.** The experiences of the European Union, the United States, Canada, Australia, Japan, and South Korea are comparatively evaluated to identify best practices for promoting inclusive tourism. The author proposes a mechanism for adapting international standards to the national context, develops a conceptual model for inclusive tourism development, establishes a system of indicators for assessing tourism facilities, and introduces the Inclusive Tourism Accessibility Index (ITAI) methodology. The research findings provide a scientific basis for developing national standards, technical regulations, and practical recommendations to support the implementation of inclusive tourism in Uzbekistan.*

Keywords: *inclusive tourism; accessible tourism for all; universal design; international standards; technical regulations; Inclusive Tourism Accessibility Index (ITAI); accessibility index.*

Kirish

So‘nggi o‘n yilliklarda turizm nafaqat iqtisodiy o‘sish va ish o‘rinlari yaratishning muhim manbai, balki inson huquqlari, ijtimoiy tenglik va hayot sifatini oshirishning muhim vositasi sifatida ham e’tirof etilmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va Jahon bankining baholashlariga ko‘ra, dunyo aholisining taxminan 15 foizi u yoki bu shakldagi nogironlik bilan yashaydi, aholining keksayishi esa bu ko‘rsatkichni yanada oshirmoqda [22]. Shu bois «barcha uchun qulay turizm» (accessible tourism) yoki inklyuziv turizm konsepsiyasi zamonaviy turizm siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanib bormoqda [19].

Inklyuziv turizm - bu yoshi, jismoniy, sensor yoki kognitiv imkoniyatlaridan qat'i nazar, barcha insonlarning turistik xizmatlardan teng shartlarda va mustaqil ravishda foydalana olishini ta'minlashga qaratilgan yondashuvdir [11]. Ushbu yondashuv nogironligi bo'lgan shaxslar, keksalar, kichik bolali oilalar, vaqtincha harakatlanish imkoniyati cheklangan shaxslar hamda boshqa kamharakat aholi guruhlarining manfaatlarini qamrab oladi. Shu ma'noda inklyuziv turizm alohida ijtimoiy xizmat emas, balki turizm mahsuloti va xizmatlarining sifati hamda raqobatbardoshligini belgilovchi muhim mezon hisoblanadi.

Xalqaro hamjamiyat mazkur sohani tartibga soluvchi qator muhim hujjatlarni qabul qilgan. Jumladan, BMTning Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi (CRPD) [23], ISO 21902:2021 «Tourism and related services - Accessible tourism for all» xalqaro standarti hamda UN Tourism tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar inklyuziv turizmni tashkil etishning huquqiy va metodologik asosini belgilab beradi. Mazkur hujjatlar davlatlar uchun universal dizayn, xizmatlardan teng foydalanish va barcha uchun qulay muhit yaratish bo'yicha yagona yondashuvlarni shakllantirgan.

O'zbekiston Respublikasida ham inklyuziv siyosatni rivojlantirish bo'yicha muhim huquqiy asoslar yaratildi. Xususan, 2020 yilda «Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi [25], 2021 yilda esa mamlakat BMTning Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qildi [26]. Shu bilan birga, turizmni milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'i sifatida rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Jumladan, BMT Bosh Assambleyasi O'zbekiston tashabbusi bilan 2027 yilni «Barqaror va bardoshli turizmning xalqaro yili» deb e'lon qildi [21]. Shu bilan birga, mamlakatda inklyuziv turizm sohasini maxsus tartibga soluvchi milliy standartlar va texnik reglamentlar hozircha yetarli darajada shakllanmagan. Amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarda asosan ijtimoiy himoya va shaharsozlik talablari aks etgan bo'lib, turizm obyektlari va xizmatlarining hammabopligi (accessibility) bo'yicha aniq talablar mavjud emas. Bu esa xalqaro standartlarni milliy amaliyotga moslashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Inklyuziv turizm bo'yicha ilmiy tadqiqotlar XX asrning 80-yillarida dam olish va bo'sh vaqtdan foydalanishdagi cheklovlarni (leisure constraints) o'rganishdan boshlangan. R.Smith nogironligi bo'lgan shaxslarning turizmda ishtirok etishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni ichki, muhit bilan bog'liq va o'zaro ta'sir natijasida yuzaga keluvchi to'siqlarga ajratgan bo'lib, mazkur yondashuv keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos vazifasini bajargan [18].

Inklyuziv turizmning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishida D. Buhalis va S. Darcyning hissasi alohida ahamiyatga ega. Ular «Accessible Tourism: Concepts and Issues» [3] hamda «Best Practice in Accessible Tourism» [4] asarlarida inklyuziv turizmni universal dizayn, teng imkoniyatlar va barcha uchun mustaqil ishtirok tamoyillariga asoslangan tizim sifatida izohlaganlar. Darcy va Dickson esa «barcha uchun qulay turizm» konsepsiyasini turistik mahsulotlar, xizmatlar va muhitni universal dizayn asosida shakllantirish orqali barcha insonlarning teng va mustaqil ishtirokini ta'minlash jarayoni sifatida ta'riflagan [6].

So'nggi yillarda tadqiqotlar inklyuziv turizmning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini keng yoritmoqda. Buhalis va Michopoulou accessibility sohasida ishonchli axborotning mavjudligi turistik destinatsiya raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi omil ekanini asoslagan [5]. Michopoulou, Darcy, Ambrose va Buhalis esa demografik o'zgarishlar, universal dizayn, BMTning

Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi (CRPD) hamda Barqaror rivojlanish maqsadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatib bergan [14].

Inklyuziv turizmda to‘siqlar nazariyasi muhim o‘rin tutadi. McKercher va Darcy nogironligi bo‘lgan shaxslar sayohatiga ta’sir etuvchi omillarni shaxsiy, tashkiliy va muhit bilan bog‘liq to‘siqlarga ajratib, ularning aksariyati xizmatlar va infratuzilmani takomillashtirish orqali bartaraf etilishi mumkinligini ta’kidlaydilar [13]. Pagán tadqiqotlari esa moslashtirilgan muhit yaratilganda nogironligi bo‘lgan shaxslarning turistik faolligi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatadi [17].

Zamonaviy tadqiqotlarda raqamli hammaboplik (digital accessibility) alohida yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Domínguez Vila, Alén González va Darcy milliy turizm tashkilotlarining rasmiy veb-saytlari xalqaro WCAG talablariga to‘liq javob bermasligini aniqlab, axborot hammabopligi jismoniy muhit kabi muhim ahamiyatga ega ekanini isbotlagan [9]. Universal dizayn konsepsiyasi esa R. Mace tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillarga asoslanib, keyinchalik ISO 21902:2021 xalqaro standartida o‘z aksini topgan [11].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, jahon ilm-fanida inklyuziv turizmning nazariy va amaliy asoslari yetarlicha shakllangan bo‘lsa-da, xalqaro standartlarni rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish, milliy standartlar va baholash tizimini ishlab chiqish masalalari hali yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur ilmiy bo‘shliq ushbu tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot sifat (qualitative) va qiyosiy tahlil usullariga asoslangan kompleks metodologik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida hujjatlarni tahlil qilish (document analysis) usuli yordamida ISO 21902:2021 xalqaro standarti, BMTning Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi (CRPD), UN Tourism tomonidan ishlab chiqilgan me’yoriy-uslubiy hujjatlar hamda O‘zbekiston Respublikasining amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari tizimli ravishda o‘rganildi. Qiyosiy-huquqiy tahlil asosida Yevropa Ittifoqi, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Koreyaning inklyuziv turizmni tartibga solish bo‘yicha huquqiy va institutsional tajribasi baholanib, ularning milliy modellarining o‘ziga xos jihatlari aniqlashtirildi. Tizimli-tarkibiy tahlil natijasida xalqaro standartlarni O‘zbekiston sharoitida milliy amaliyotga joriy etishning konseptual modeli hamda Inklyuziv turizm hammabopligi indeksi (Inclusive Tourism Accessibility Index - ITAI)ni hisoblash metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur metodika baholash mezonlarini klasterlash, indikatorlarni ball shkala asosida baholash, vazn koeffitsiyentlarini qo‘llash va yakuniy natijalarni 0-100 ballik shkala bo‘yicha normallashtirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning axborot bazasini Scopus va Web of Science ma’lumotlar bazalarida indekslangan ilmiy maqolalar, ISO standartlari, UN Tourism va Yevropa Komissiyasi hujjatlari hamda O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari tashkil etdi.

Asosiy natijalar va muhokama

Inklyuziv turizm zamonaviy ilmiy adabiyotlarda barcha insonlarning yoshi, jismoniy yoki sensor imkoniyatlaridan qat’i nazar, turizm xizmatlaridan teng va mustaqil foydalanishini ta’minlovchi konsepsiya sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv CRPD, ISO 21902:2021 va UN Tourism tavsiyalarida inson huquqlari, ijtimoiy integratsiya hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida e’tirof etiladi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, inklyuziv turizm yangi iste’mol segmentlarini jalb etish, mavsumiylikni kamaytirish va destinatsiyalar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston sharoitida esa boy tarixiy-madaniy

merosni saqlagan holda turizm infratuzilmasini xalqaro accessibility standartlari asosida moslashtirish inklyuziv turizmni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu tariqa, xalqaro tizim uch darajali tuzilmaga ega: huquqiy-majburiy asos (CRPD), texnik-standart asos (ISO 21902:2021) va amaliy-metodik asos (UN Tourism tavsiyalari). Bu uchlik birlashib, inklyuziv turizmning yagona xalqaro meyoriy arxitekturasini tashkil etadi. 1-jadvalda ushbu asosiy hujjatlarning qiyosiy tavsifi keltirilgan.

1-jadval.

Inklyuziv turizm sohasidagi asosiy xalqaro hujjatlarning qiyosiy tavsifi

Hujjat	Qabul qilingan yil / maqomi	Qamrovi va mazmuni	Majburiylik darajasi
CRPD (Nogironlar huquqlari konvensiyasi)	2006 y.; xalqaro shartnoma	Inson huquqlari, accessibility (9-modda), madaniy hayot va dam olishda ishtirok (30-modda)	Ratifikatsiya qilgan davlatlar uchun majburiy
ISO 21902:2021	2021 y.; xalqaro standart	Siyosat, strategiya, infratuzilma, mahsulot va xizmatlarning accessibility talablari va tavsiyalari	Ixtiyoriy (milliy standart sifatida qabul qilinsa - majburiy)
UN Tourism tavsiyalari	2015-2024 yy.; metodik hujjatlar	Standartni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha subsektorlar uchun amaliy qo‘llanmalar	Tavsiyaviy

Manba: muallif tomonidan CRPD, ISO 21902:2021 va UN Tourism hujjatlari asosida tuzilgan.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi inklyuziv turizm standartlarini joriy etishning turli modellarini namoyon etadi. Yevropa Ittifoqida ushbu yo‘nalish European Accessibility Act [7]. hamda ENAT [10]. tarmog‘i orqali standartlashtirish va hamkorlik tamoyillariga asoslanadi. AQSHda Americans with Disabilities Act (ADA) va Accessible Design Standards turizm infratuzilmasiga nisbatan majburiy texnik talablarni belgilaydi [2]. Kanada va Avstraliyada inklyuzivlikni bosqichma-bosqich joriy etishga qaratilgan huquqiy mexanizmlar shakllangan [1; 8]. Yaponiya va Janubiy Koreya esa universal dizayn, barrier-free siyosati hamda accessibility sertifikatlashtirish tizimlarini muvaffaqiyatli qo‘llamoqda [6; 7]. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston uchun texnik standartlarni bosqichma-bosqich majburiy joriy etish, sertifikatlashtirish va iqtisodiy rag‘batlantirishni uyg‘unlashtiruvchi gibrid model eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Ushbu model xalqaro standartlarni milliy amaliyotga samarali moslashtirish va turizm obyektlarining hammabopligini oshirish imkonini beradi.

Turistik infratuzilmada universal dizayn tamoyillarini qo‘llash

Universal dizayn (Universal Design) inklyuziv turizmning metodologik asosini tashkil etib, turizm obyektlari va xizmatlarini barcha foydalanuvchilar uchun dastlabki loyihalash bosqichidayoq qulay yaratishni nazarda tutadi [12;11]. Uning asosiy tamoyillari teng foydalanish, moslashuvchanlik, sodda foydalanish, idrok etiladigan axborot, xavfsizlik, kam jismoniy kuch sarfi hamda yetarli makon va o‘lchamni qamrab oladi. Turizm infratuzilmasida ushbu tamoyillar to‘siqsiz kirish, moslashtirilgan mehmonxona xonalari, taktil va audio navigatsiya, barrier-free

transport hamda raqamli accessibility yechimlari orqali amalga oshiriladi. Tarixiy meros obyektlarida esa reversible (qaytariladigan texnologiyalar) *va minimally intrusive texnologiyalarni* **(minimal aralashuvli texnologiyalar)** *qo'llash merosni saqlagan holda hammaboplikni ta'minlash imkonini beradi [20]. Shu bois universal dizaynni yangi turizm obyektlarini loyihalashning majburiy talabi sifatida joriy etish O'zbekiston turizm sohasining barqaror va raqobatbardosh rivojlanishiga xizmat qiladi.*

O'zbekistonda inklyuziv turizmni tartibga soluvchi normativ-huquqiy baza

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv turizmga oid normativ-huquqiy baza so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlandi, biroq u hali ham tarqoq xususiyatga ega. Asosiy huquqiy negizni «Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Qonun (O'RQ-641) hamda BMTning Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasining ratifikatsiyasi (O'RQ-695) tashkil etadi [25; 26]. Turizm sohasidagi munosabatlar «Turizm to'g'risida»gi Qonun bilan tartibga solingan bo'lsa-da, unda inklyuzivlik va accessibility talablariga alohida e'tibor qaratilmagan. Shuningdek, qurilish me'yorlari nogironligi bo'lgan shaxslar uchun umumiy qulaylik talablarini belgilaydi, ammo turizm infratuzilmasining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq qamrab olmaydi [23]. Natijada, xalqaro standartlarni milliy amaliyotga integratsiya qiluvchi yagona standart yoki texnik reglament mavjud emas. Shu bois ISO 21902:2021 talablari asosida inklyuziv turizmning milliy standartlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

1-jadval.

O'zbekiston milliy normalari va ISO 21902:2021 xalqaro standarti o'rtasidagi asosiy farqlar

№	Tahlil mezoni	O'zbekiston milliy amaliyoti	ISO 21902:2021 xalqaro standarti	O'zbekiston uchun takomillashtirish yo'nalishi
1	Qamrov doirasi	Asosiy e'tibor jismoniy qulaylikka (pandus, lift, kirish yo'laklari) qaratilgan.	Jismoniy, sensor, kognitiv, axborot va xizmat hammabopligini qamrab oladi.	Hammaboplikning barcha komponentlarini milliy standartlarga kiritish.
2	Loyihalash yondashuvi	Mavjud obyektlarni keyinchalik moslashtirish (retrofitting) ustun.	Universal dizayn tamoyili asosida dastlabki loyihalash bosqichida hammaboplik ta'minlanadi.	Yangi turizm obyektlarida universal dizayn talablarini majburiy joriy etish.
3	Tartibga solish obyekti	Asosan alohida binolar va inshootlarga qaratilgan.	Davlat siyosati, destinatsiya, turoperator, transport, mehmonxona, axborot va xizmatlarni qamrab olgan yaxlit turizm ekotizimi sifatida baholaydi.	Turizm ta'minot zanjiri bo'yicha kompleks standartlar ishlab chiqish.
4	Baholash mexanizmi	Turizm obyektlarini inklyuzivlik bo'yicha baholash	Aniq baholash mezonlari, audit va	Milliy sertifikatlashtirish tizimi va Inclusive

		va sertifikatlashtirish tizimi mavjud emas.	sertifikatlashtirish amaliyoti qo‘llaniladi.	Tourism Accessibility Index (ITAI)ni joriy etish.
5	Axborot hammabopligi	Turistlar uchun obyektlarning hammabopligi haqida yagona axborot bazasi shakllanmagan.	Turistlarga oldindan ishonchli accessibility axborotini taqdim etish majburiy talab hisoblanadi (ENAT, OSSATE tajribasi).	Milliy raqamli accessibility platformasi va yagona axborot reyestrini yaratish.

Manba: Muallif tomonidan ISO 21902:2021, CRPD, UN Tourism tavsiyalari hamda O‘zbekiston Respublikasining amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari asosida tuzilgan.

O‘zbekiston sharoitida xalqaro standartlarni joriy etishdagi muammolar

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda xalqaro inklyuziv turizm standartlarini joriy etishda quyidagi asosiy muammolarni aniqladi:

institutsional-meyoriy bo‘shliq: inklyuziv turizmni maxsus tartibga soluvchi yaxlit milliy standart va texnik reglament mavjud emas;

tarmoqlararo muvofiqlashtirish yetishmasligi: turizm, ijtimoiy himoya, shaharsozlik va transport sohalari normalari o‘zaro bog‘lanmagan;

tarixiy meros obyektlarining o‘ziga xosligi: YUNESKO ro‘yxatidagi obyektlarda accessibility ni ta’minlash konservatsiya talablari bilan muvozanatni talab qiladi;

moliyaviy resurslar cheklanganligi: infratuzilmani moslashtirish katta sarmoya talab qiladi, xususiy sektor uchun rag‘batlantirish mexanizmlari kam;

axborot va ma’lumotlar bazasining yo‘qligi: obyektlar accessibility holati to‘g‘risida tizimli ma’lumot va turistlar uchun ishonchli axborot platformasi mavjud emas;

inson kapitali bilan bog‘liq muammo: turizm sohasi xodimlari va mutaxassislarining inklyuziv xizmat ko‘rsatish bo‘yicha tayyorgarligi yetarli emas;

ijtimoiy stereotiplar: nogironligi bo‘lgan shaxslarning turizm faolligi yetarlicha rag‘batlantirilmagan va jamoatchilik ongi shakllanmagan.

Sanab o‘tilgan muammolarni tahlil qilish ularning o‘zaro bog‘liq va ikkita chuqur ildizga ega ekanligini ko‘rsatadi. Birinchidan, institutsional ildiz: accessibility masalasi ayni paytda asosan ijtimoiy himoya siyosati doirasida, ya’ni «yordam va imtiyoz» paradigmasida qaralmoqda, vaholanki zamonaviy xalqaro yondashuv uni inson huquqlari va iqtisodiy imkoniyat (turistik bozor segmenti) sifatida talqin qiladi. Ushbu paradigma farqi tufayli turizm obyektlaridagi accessibility ko‘pincha keyinga suriladigan «qo‘shimcha xarajat» sifatida, na investitsiya sifatida tushuniladi. Ikkinchidan, metodologik ildiz: milliy amaliyotda obyektlarning qulaylik darajasini o‘lchaydigan yagona mezonlar tizimi va baholash vositasi mavjud emasligi sababli, na muammoning ko‘lami aniq miqdorda baholangan, na erishilgan taraqqiyot muntazam kuzatib borilmoqda. Boshqacha aytganda, o‘lchab bo‘lmaydigan narsani boshqarib ham bo‘lmaydi. Shu bois ushbu tadqiqotda taklif etilayotgan ko‘rsatkichlar tizimi va inklyuzivlik indeksi aynan metodologik ildizni bartaraf etishga, konseptual model esa institutsional ildizni hal qilishga qaratilgan.

Tadqiqotimiz asosiy natijasi bu turizm obyektlarining inklyuzivlik darajasini baholashning ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirishdir. Tizim ISO 21902:2021 va CRPD talablaridan kelib chiqqan holda, accessibility ning besh klasterini qamrab oladi. Har bir klaster bir necha indikatordan iborat bo‘lib, ular obyektiv tekshirilishi mumkin bo‘lgan tarzda shakllantirilgan. 2-jadvalda ko‘rsatkichlar tizimining tarkibi va vazn koeffitsiyentlari keltirilgan.

2-jadval.

Inklyuziv turizm obyektlarini baholash ko‘rsatkichlari tizimi

№	Klaster	Asosiy indikatorlar (namuna)	Vazn koeffitsiyenti (w)
1	Jismoniy accessibility	to‘siqsiz kirish, pandus/lift, eshik kengligi, moslashtirilgan sanitar tugun, harakatlanish yo‘laklari	0,25
2	Sensor accessibility	taktil yo‘naltirish, Brayl/yirik shrift, ovozli axborot, induksion halqa, ishora tili xizmati	0,20
3	Kognitiv accessibility	sodda til, aniq va izchil navigatsiya, tushunarli piktogrammalar, yordam xizmati	0,15
4	Axborot accessibility	veb-sayt qulayligi (WCAG), obyekt accessibility ma’lumotlarining oldindan ochiqligi	0,20
5	Xizmat accessibility	xodimlar tayyorgarligi, inklyuziv xizmat reglamenti, favqulodda evakuatsiya rejasi	0,20
	Jami	-	**1,00**

Manba: muallif ishlanmasi. Vazn koeffitsiyentlari ekspertlar bahosi orqali aniqlashtirilishi tavsiya etiladi.

Har bir indikator uch darajali shkala bo‘yicha baholanadi: 0 ball - talab bajarilmagan; 1 ball - qisman bajarilgan; 2 ball - to‘liq bajarilgan. Bunday shkala baholashni soddalashtiradi va turli ekspertlar natijalarining qiyoslanuvchanligini ta’minlaydi. Klasterlar vazni ularning turistning umumiy tajribasiga ta’siri darajasiga ko‘ra belgilangan: jismoniy accessibility eng yuqori vaznga ega, chunki usiz boshqa jabhalardan foydalanish ko‘pincha imkonsiz bo‘ladi.

Tadqiqotning keyingi markaziy natijasi - turizm obyektining inklyuzivlik darajasini yaxlit miqdoriy ko‘rsatkichda ifodalovchi Inklyuzivlik indeksi (Inclusive Tourism Accessibility Index, ITAI) metodikasidir. Indeks yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlar tizimini integral bahoga aylantiradi va obyektlarni taqqoslash, reytinglash hamda monitoring qilish imkonini beradi.

ITAI quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$ITAI = (\Sigma\, i=1^{n} (wi \cdot Si) / Smax) \times 100$$

bu yerda: wi - i-klasterning vazn koeffitsiyenti ($\Sigma w_i = 1$); Si - i-klaster bo‘yicha obyektning to‘plangan balli (indikatorlar ballari yig‘indisi); Smax - mumkin bo‘lgan maksimal ball; natija 0 dan 100 gacha shkalada normallashtiriladi.

Olingan ITAI qiymati asosida obyektlar beshta inklyuzivlik darajasiga toifalanadi. 3-jadvalda indeks shkalasi va ularga mos inklyuzivlik darajalari keltirilgan.

3-jadval.

ITAI indeksi shkalasi va inklyuzivlik darajalari

ITAI qiymati	Daraja	Tavsif
85-100	**A - To‘liq inklyuziv**	Obyekt barcha klasterlar bo‘yicha xalqaro standart talablariga to‘liq mos; «Barrier-Free» sertifikatiga nomzod.
70-84	**B - Yuqori**	Asosiy accessibility ta’minlangan, ayrim klasterlarda takomillashtirish zarur.
50-69	**C - O‘rta**	Jismoniy accessibility qisman mavjud, sensor/kognitiv/axborot jabhalari zaif.
30-49	**D - Past**	Faqat bazaviy elementlar mavjud; keng qamrovli moslashtirish talab etiladi.
0-29	**E - Inklyuziv emas**	Accessibility amalda ta’minlanmagan; turistlar uchun jiddiy to‘siqlar mavjud.

Manba: muallif ishlanmasi.

Inklyuziv turizm hammabopligi indeksi (ITAI) turizm obyektlarining inklyuzivlik darajasini kompleks baholash va monitoring qilishga xizmat qiladi. Indeks davlat organlari uchun milliy reytinglarni shakllantirish, investorlar va tadbirkorlar uchun ustuvor investitsiya yo‘nalishlarini aniqlash, turistlar uchun esa ishonchli axborot manbaini yaratish imkonini beradi. ITAI metodikasi kompozit indikatorlarni ishlab chiqishning xalqaro tamoyillariga asoslanib, indikatorlarni tanlash, vaznlash, normallashtirish va agregatsiyalash bosqichlarini o‘z ichiga oladi [16]. Mazkur indeks ICF hamda CRPDning ijtimoiy modeliga mos ravishda shaxsning imkoniyatlarini emas, balki muhitning hammaboplik darajasini baholaydi. Shuningdek, u accessibility dinamikasini kuzatish va davlat siyosati samaradorligini miqdoriy baholash imkonini beradi [19].

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari inklyuziv turizm sohasida xalqaro standartlarni O‘zbekiston milliy amaliyotiga joriy etish huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan dolzarb ekanligini tasdiqladi. Tahlillar CRPD, ISO 21902:2021 va UN Tourism tavsiyalari inklyuziv turizmni rivojlantirishning asosiy me’yoriy bazasini tashkil etishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, O‘zbekistonda inklyuziv turizmni tartibga soluvchi yagona milliy standart va baholash tizimining mavjud emasligi aniqlandi. Tadqiqot doirasida xalqaro standartlarni milliy sharoitga moslashtirishning konseptual modeli, bosqichma-bosqich joriy etish mexanizmi hamda Inclusive Tourism Accessibility Index (ITAI) metodikasi ishlab chiqildi. Taklif etilgan yondashuv turizm obyektlarining hammabopligini baholash, davlat monitoringini takomillashtirish va investitsiya ustuvorliklarini belgilash imkonini beradi. Kelgusida ITAI metodikasini amaliy sinovdan o‘tkazish, ekspert baholash orqali indikatorlar vaznini aniqlashtirish hamda uning turizm samaradorligiga ta’sirini empirik baholash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida davlat siyosati uchun quyidagi aniq amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. «Turizm to‘g‘risida»gi Qonunga (O‘RQ-549) «inklyuziv turizm» va «accessibility» tushunchalarini hamda turizm obyektlarining qulaylik talablarini belgilovchi normalarni kiritish;
2. ISO 21902:2021 xalqaro standarti asosida milliy standart (O‘z DSt) va turizm obyektlari accessibility bo‘yicha texnik reglamentni ishlab chiqib tasdiqlash, ularni tarixiy meros obyektlari uchun maxsus rejim bilan to‘ldirish;
3. Turizm bo‘yicha vakolatli organ huzurida inklyuziv turizmni muvofiqlashtiruvchi idoralararo mexanizm tashkil etish va unga nogironligi bo‘lgan shaxslar tashkilotlarini jalb etish;
4. Turizm obyektlarining inklyuzivlik darajasini baholash uchun ITAI indeksi va ixtiyoriy «Barrier-Free» sertifikati tizimini joriy etish hamda milliy accessibility ma’lumotlar bazasi va raqamli platformani yaratish;
5. Accessibility talablariga moslashgan obyektlar uchun soliq va kredit imtiyozlari, grant va subsidiyalarni joriy etish hamda inklyuziv infratuzilma loyihalarini davlat-xususiy sheriklik asosida rivojlantirish;
6. Yangi qurilayotgan turizm obyektlari loyihalarida universal dizayn talablarini loyiha ekspertizasi va litsenziyalashning majburiy sharti sifatida belgilash;
7. Turizm sohasi xodimlari va mutaxassislari uchun inklyuziv xizmat ko‘rsatish bo‘yicha o‘quv dasturlarini joriy etish va jamoatchilik ongini shakllantirish;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Accessible Canada Act. S.C. 2019, c.10. -Ottawa: Government of Canada, 2019.
2. Americans with Disabilities Act of 1990 (ADA). -Washington, DC: U.S. Department of Justice, 1990.
3. Buhalis D., Darcy S. (Eds.). *Accessible Tourism: Concepts and Issues*. -Bristol : Channel View Publications, 2011.
4. Buhalis D., Darcy S., Ambrose I. *Best Practice in Accessible Tourism*. -Bristol : Channel View Publications, 2012.
5. Buhalis D., Michopoulou E. *Information-enabled Tourism Destination Marketing* // Tourism Review. -2011.
6. Darcy S., Dickson T. *A Whole-of-Life Approach to Tourism: The Case for Accessible Tourism Experiences* // Journal of Hospitality and Tourism Management. -2009. -Vol. 16(1). -P. 32–44.
7. Directive (EU) 2019/882 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the accessibility requirements for products and services // Official Journal of the European Union. -2019.
8. Disability Discrimination Act 1992; Disability Standards for Accessible Public Transport 2002. -Canberra: Australian Government.
9. Domínguez Vila T., Alén González E., Darcy S. *Accessible Tourism Online Resources and Website Accessibility*. -2018.
10. European Network for Accessible Tourism (ENAT). *Accessible Tourism in Europe*. -Brussels: ENAT, 2023.
11. ISO 21902:2021. *Tourism and Related Services -Accessible Tourism for All -Requirements and Recommendations*. -Geneva : ISO, 2021.

12. Mace R. *Universal Design: Housing for the Lifespan of All People*. -Raleigh: North Carolina State University, 1998.
13. McKercher B., Darcy S. *Reconceptualising Barriers to Travel by People with Disabilities*. -Bristol : Channel View Publications, 2018.
14. Michopoulou E., Darcy S., Ambrose I., Buhalis D. *Accessible Tourism Futures: The World We Dream to Live In and the Opportunities We Hope to Have* // Journal of Tourism Futures. -2015. -Vol. 1(3). -P. 179–188.
15. Ministry of Land, Infrastructure, Transport and Tourism of Japan. *Barrier-Free Policy in Tourism*. -Tokyo, 2023.
16. OECD; European Commission. *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. – Paris: OECD Publishing, 2008.
17. Pagán R. *Time Allocation in Tourism for People with Disabilities* // Annals of Tourism Research. -2012. -Vol. 39(3). -P. 1514–1537.
18. Smith R.W. *Leisure of Disabled Tourists: Barriers to Participation*. -1987.
19. UN Tourism. *Accessible Tourism for All: An Opportunity within Our Reach*. – Madrid: UN Tourism, 2024.
20. UNESCO. *Managing Cultural World Heritage*. -Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2013.
21. United Nations General Assembly. *Resolution A/RES/78/260. International Year of Sustainable and Resilient Tourism, 2027*. -New York : United Nations, 2024.
22. World Health Organization. *Global Report on Health Equity for Persons with Disabilities*. -Geneva : WHO, 2023. - 319 p.
23. Конвенция о правах инвалидов : принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г. // Организация Объединённых Наций. -Нью-Йорк : ООН, 2006. -37 с.
24. O‘zbekiston Respublikasi qurilish meyorlari va qoidalari (SHNQ) – Aholining kamharakat guruhlari uchun binolar va inshootlardan foydalanish imkoniyatini ta’minlash bo‘yicha amaldagi meyorlar.
25. O‘zbekiston Respublikasining «Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida»gi Qonuni. 15.10.2020 y., O‘RQ–641.
26. O‘zbekiston Respublikasining «Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyani (Nyu-York, 2006 yil 13 dekabr) ratifikatsiya qilish haqida»gi Qonuni. 2021 yil 7 iyun, O‘RQ–695 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.